

YANGI LEKSIK MA'NONING EVFEMIZM NATIJASIDA HOSIL BO'LISHI (ABDULQAYUM YO'LDOSHEVNING HIKOYALARI ASOSIDA)

Musayeva Shahnoza Jalol qizi

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Filologiya fakulteti o'zbek tili va adabiyoti

Yo'nalishi ikkinchi bosqich talabasi

*Ilmiy rahbar: **Pardayev Sirojiddin Shokir o'g'li***

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

ANONTATSIYA

Tilda evfemizmlarning paydo bo'lishi va o'rganilishi hamda tadqiq qilish murakkab jarayon hisoblanadi. Asrlar davomida so'z muloqotning kuchli va qudratli vositasi bo'lib kelgan. Bugungi rivojlanib borayotgan davrda tildagi madaniy axloqiy xususiyatlarni saqlab qolish uchun biz bu tildagi so'zlarni o'rganishimiz va tadqiq etishimiz va kelajak avlodga yetib borishini taminlashimiz lozim. Bu borada bizga badiiy asarlar yordamga keladi. Ushbu maqolada biz yangi leksik ma'noli sozlarning evfemizmlar asosida hosil bo'lishini Abduqayim Yo'ldoshevning hikoyalari misolida izohlashga harakat qildik. Hikoyalar misolida bir qancha so'zlarning evfemizm asosida yangi leksik ma'no hosil qilishini izohladik.

Kalit so'zlar: evfema, evfemizm, so'zning o'z va ko'chma ma'nolari, leksik ma'no.

O'zbek milliy tilimizda kishilarning ko'ngliga tegmaslik uchun qo'llaniladigan nozik yumshoq madaniyatli ifodalar hamda lingvistik "umuman ochiq aytilishi noo'rin, noqulay madaniyatsizlik, ma'naviyatsizlik, odobsizlik, axloqsizlik hisoblangan so'z ibora (tabu, disfemizm, kokofemizm, varvarizm, vulgarizm)larning xotirada salbiy ta'sirini yumshatish, susaytirish, kamaytirish, yopish, mumkin qadar beozorroq tusga kiritish, tasviriy-evfonik tarzda bayon etish va shu bilan birga nutqiy mukammallikka go'zallik-til madaniyatiga erishish maqsadida ishlatiladigan vositalar juda ko'plab uchraydi¹. Shunday tilning, nutqning lingvomadaniy birliklaridan biri bu evfemizm sanaladi. Tilimizdagi nozik madaniyatli so'zlar qo'llanishi so'zlarning leksik manosi o'zgarishiga olib keladi. Xususan, Abduqayim Yo'ldoshevning hikoyalarida evfemik ma'no ko'chishi natijasida paydo bo'lgan yangi leksik ma'nolar bilan tanishamiz.

So'ngminan, ovul-jamoatning oldida uyalaman, kenjatoyim oltiga kirib so'laqmonday bola bo'lgan bo'lsayam qo'lini haliga dovur halolab ololganim yo'q. Shu ertaga raisdan qarz so'rasammi deb turib edim; so'ngminan, bu yoqda kattasiyan

¹ Omonturdiyev.A.J. O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati. Toshkent O'zbekiston respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti.2006.134 bet,3-bet

yaqinda maktabni bitirdi, uning boshini ikkita qilib qo'yish tashvishi bor². Qo'lini halollab olmoq- evfemizm. Halollamoq so'zi o'zbek tiling izohli lug'atida quyidagicha keltirilgan.

1. Din. halol qilmoq, shariat qonun qoidalarga muvofiq yesa ichsa bo'ladigan.

2. Ko'chma. Biron narsani oqlaydigan, unga arziydigan munosib ish qilmoq.

Yegan tuzingni halolla

Insof ham kerak-da! Nonni halollab yeyish kerak. N. Safarov, Hadicha Ahrorova. Urushda o'g'lim sutimni halollabdi. Bolalarimdan roziman. N. Safarov Qahramonning tug'ilishi³.

Yuqoridagi gapda esa qo'lini halollamoq – sunnat qilmoq ma'nosida kelganligini ko'rishimiz mumkin. Abduqayum Yo'ldoshev asarlarida biz ko'plab evfemalarni ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi gapda yana boshini ikkita qilib qo'ymoq – uylantirmoq manosida kelgan. Keyingi gapga etiborimizni qarataylik:

Bu yoqda qaynog'amizning to'yi bo'yimizda turibdi, o'zbekchilik tuzukroq to'yona olib bormasak uyat bo'lar⁴.

Bo'ynida turmoq lug'aviy jihatdan tana bilan boshning tutashgan joyida turmoq degan ma'noni anglatadi. Bu yerda esa u to'yona qilmoq xarajatli harakat manosini ifodalab kelmoqda. Hikoyalarda o'ziga xos bo'lgan evfemalar ham uchrab turadi. Olqishlardan shishib ketgan oqsoqol bungayam qanoat hosil qilmay, ko'pchilik hovlida paytini ko'zlab turib to'ladan ikki yashik "tentak suv"ni olib chiqib o'rtaga qo'yarkan, soxta bepisandlik ila ilova qilib o'tib ketdiki, bu zormandaning urug'i serob, qo'rmasdan olaveringlar, magazinda mening nomimga yozilgan yana ikkita yashigi turibdi, birortalaring ko'ngling bo'lsa, hozir borib olib kelib qo'ysalaring ham bo'ladi, bo'lmasa so'ngroq borarsizlar⁵.

Tentak suv- evfemizm. Tentak so'zim kishilarga nisbatan ishlatiladigan xususiyat sifatidir. Yuqorida esa u suv so'ziga qo'shilib alkagol spirtli ichimliklar manosini ifodalab kelgan. Yoki bo'lmasa quyidagi parchaga etibor qilaylik. Do'stning xohlagan-pohlagani bormikan, agar bo'lmasa, bir ikki ko'z ostimga olib qo'ygan joylarim bor, bari tagli tugli odamlar, xudo xohlasa, yil boshida ikki oyoqli moshin olib beraman

Keksa kishi tomonidan aytilgan ushbu gapda ikki oyoqli moshin olib bermoq - uylantirib qo'ymoq, kelin olmoq manosida kelganligini ko'rib o'tishimiz mumkin. Yumshoqroq gapirish o'zbek xalqining azaliy odatlaridandir. V.A. Maslova "lingvokulturologik tadqiqot obyektlari madaniyatda ramziy mos yozuvlar majoziy-

² Yo'ldoshev Abduqayum. Mashaqqatlar osha yulduzlar sari. Hikoyalar. Toshkent yangi asr avlodi, 2021. 224 bet. 10-bet

³ O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. // A. Madvaliyev tahriri ostida. Toshkent.

"O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008..592 bet. 494-bet.

⁴ Yo'ldoshev Abduqayum. "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari. Hikoyalar. Toshkent yangi asr avlodi. 2021. 224 bet 10- bet

⁵ Yo'ldoshev Abduqayum. "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari. Hikoyalar. Toshkent. Yangi asr avlodi. 2021. 224 bet 15-bet

metaforik manoga ega bo'lgan va inson ongining natijalarink to'g'ri umumlashtiradigan vositalar bo'lishi kerak" deb hisoblaydi. Shunga ko'ra evfemizmlarni lingvokulturologiyaning birliklari deb atash va hisoblash mumkin. Chunki ularda o'ziga xos madaniy birliklar ifodalangan bo'ladi

Malum bir xalqning o'ziga xos tomonlari xalqning moddiy va madaniy udum an'analari to'g'risida ma'lumotlar jonli milliy tilda mujassamlashgan va birlashgan namoyon bo'lgan lingvomdaniy evfemizmlar orqali namoyon etiladi.

Jamiyatimizda axloqiy qarashlar qanchalik yaxshi va to'g'ri bo'lsa, rivojlansa jamiyatning madaniy darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, saviyada bo'lsa, unda tilda nozik odobli ifodalar yaratilgan evfemizmlar shunchalik namoyon bo'laveradi. Abdulqayum Yo'ldoshev hikoyalari olinga quyidagi parchaga qaraylik: "Do'stboy jo'ra dedim darrov nasihatimiz ohangda,- qorning to'q usting but bo'lsa, ovul jamoatning oldida bo'lsang, ayoling qo'zilay deb turgan bo'lsa, yana nima kerak odamga⁶?"

To'g'ridan to'g'ri xotining deb aytish o'rniga ayoling deb aytish ham evfemizm. O'zbek tilida turmush o'rtoqqa nisbatan ishlatiladigan evfemizmlar talaygina. Bu yerda yana qo'zilamoq- so'zi ham evfemizm sifatida kelgan. Nutqda evfemizmlarni nutq sohibi to'g'ridan to'g'ri odamlarning o'limi kasalligi aqliy zaifliklarini nomlamaslikka, tana va gavdaning no'xshovliklari, fiziologiyas, bola tug'ilishi, jins, kabi hodisalarga murojaat qilmaslikka hamda ehtiyotkorlik bilan yondashishga harakat qiladi. Yuqorida ko'rib o'tgan gapimizdagi Qo'zilamoq so'zi O'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha izohlangan:

1. Tug'moq to'llamoq.(q.to'l)(qo'y haqida).

Qo'zilagan qo'ylarni parvarishlash. Qo'ylar qo'zilaydigan payt.

2. Donador holga kelmoq; dona-dona qumoq-qumoq bo'lib turmoq. Qo'zilab turgan tuproq. shsh./Ashirmat} Katta tarelkada qo'zilab turgan oltinday sarimoyini o'z oldiga tortdi.

Oybek. "Oltin vodiyan shabadalar" (Qovun) qars etib yorilib ketdi- eti oppoq qo'zilab turibdi, urug'i bo'lsa sap-sariq.

S.Anorboyev."Hamsuhbatlar"⁷.

Bu gapda esa "qo'zilay deb turgan bo'lsa" tug'ish arafasida degan manoni ifodalagan Evfemizmlar insonlarni suhbatdoshini ko'ngliga ozor bermaslik uchun ham q'llaniladi. Xalqimiz milliy madaniyatida bu holat yaqqol ko'zga tashlanadi. Keyingi parchaga etiborimizni qarataylik.

"Kutmagandim. Uni sariq kasalligi olib ketishini kutmagandim"⁸.

⁶ Abdulqayum Yo'ldoshev, "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari". "Yangi asr avlodi". 2021.-224 bet 22-bet

⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 ortiq so'z va so'z birikmasi. // A. Madvaliyev tahriri ostida. Toshkent. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.

⁸ Abdulqayum Yo'ldoshev, "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari". "Yangi asr avlodi". 2021.-224 bet 23-bet

Tilimizda o‘lim manosini ifodalovchi evfemizmlar talaygina. Biz o‘lmoq o‘ldirmoq so‘zi o‘rniga olib ketmoq so‘zini qo‘llab o‘tgan. Yoki bo‘lmasa keyingi parchaga etibor qaratadigan bo‘lsak, “Do‘stboy xafaqonlik kasalligiga yo‘liqqanligini, ikki marta yurak og‘rig‘i bilan shifoxonaga tushib chiqanligini bilardim⁹” Bu gapda esa biz o‘ziga xos evfemizmlarning qo‘llanishini ko‘ramiz. Xafaqonlik so‘zining asosi bo‘lgan hafaqon so‘zi o‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagicha izohlab o‘tilgan:

1.Mungli, g‘amgin, xafahol.

Unga o‘z o‘ylari chigilini yozib olishga yolg‘izlik, xafaqon qalbiga orom, nafasi bo‘g‘ilayotgan o‘pkasiga havo kerak edi. (H.G‘ulom “Mash‘al”)

Teatrga borganingizda, birorta xafaqon aktyorni uchratib qolsangiz, uning dardi rol ustida bo‘ladi. (Shukur Xolmirzayev. “Og‘ir tosh ko‘chsa”)

2.Dilsiyohlik bilan o‘tadigan.

Xafaqon chalkash kunlarning birida Isfandiyorning yana ikkita katta amoldori qochdi. (Mirmuhsin “Cho‘ri”)

3.Yurakning tez yoki notekis urish holatini aniqlash

Xafaqonni davolash va oldini olish kasallikni keltirib chiqargan sabablarga bog‘liq. (O‘zME)

4Tib. Qon bosimining ortishi tufayli yuz beradigan kasallik, gipertoniya.

Bazi kishilarning aytishiga qaraganda onam, xafaqon kasalligiga yo‘liqqan emishlar. (M.Muhammadjonov, Turmush urunishlari.)

{Bemorlarning}Biri xafaqon, boshqasi sil kasalligiga muhtalo,kingadir chipqon chiqibdi. (M.Qoriyev Ibn Sino)

Bemor insonlar oldida ularning ko‘ngliga tegmaslik uchun ham evfemizmlar qo‘llaniladi. Bir so‘z bilan insonni yashatish yoki o‘ldirish mumkin.Shuning uchun ham ko‘pgina hollarda insonlar kasalligi bilan bo‘g‘liq so‘zlar va iboralar yumshatiladi. Abu Ali Ibn Sino tabibning kasalni davolashda uch tayanch quroli so‘z, giyoh, tig‘ orasidan so‘zni birinchi o‘ringa qo‘ygan holda, shifokorning ko‘zi burgutniki kabi o‘tkir, qo‘llari qizning qo‘li kabi nozik, yuragi shernikidek dovyurak va aqli ilon kabi o‘tkir bo‘lishi etirof etilganligi diqqatga sazovordir¹⁰. Biz yuqorida ko‘rib o‘tgan gapimizda qo‘llangan xafaqonlik so‘zi ham yurak kasal so‘zini yumshoqroq aytilgan variantidir.

Jamiyatimizdagi axloqiy qarashlar qanchalik yaxshi va to‘g‘ri bo‘lsa, u rivojlansa, jamiyatning madaniy saviyasi qanchalik yuqori bo‘lsa, unda til odobi yumshoq va

⁹ Abdulqayum Yo‘ldoshev, "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari". "Yangi asr avlodi". 2021.-224 bet 23-bet.

¹⁰ Jumayev I.Tibbiy odob va madaniyat -shifokor va bemorlarga madad. Elektron resurs

sodda ifodalar ko‘payib boraveradi. Bunday ifodalarning ko‘payishini ta‘minlash va kelajak avlodlarga yetkazish bizning vazifamizdir.

Adabiyotlar:

1.Omomturdiyev.A.J. “O‘zbek tilining qisqa evfemik lug‘ati” Toshkent O‘zbekiston respublikasi Fanlar akademiyasi.Fan nashriyoti.2006. 134 bet.

2.Abdulqayum Yo‘ldoshev, “Mashaqqatlar osha yulduzlar sari”. “Yangi asr avlodi”. 2021.-224 bet

3.O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 ortiq so‘z va so‘z birikmasi. // A. Madvaliyev tahriri ostida. Toshkent. "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.

4.Jumayev.I. Tibbiy odob va madaniyat-shifokor va bemorlarga madad. elektron resurs.